

**SILVA RERUM АБО СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ
СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ
З-ПІД ПЕРА ПОЛЬСЬКОГО ІСТОРИКА ДЕМОГРАФІЇ
(З приводу книги: Budzyński Zdzisław. Kresy południowo-wschodnie
w drugiej połowie XVIII wieku. Rzeszów; Przemyśl, 2008.
Т. III: Studia z dziejów społecznych. 592 s.)**

Демографічні клопоти української історіографії

Історична демографія віддана була та залишається не “пасією”, а “пасинком” для українських істориків середньовіччя та ранньомодерної доби. Демографічні дослідження теоретично повинні слугувати підготовчим матеріалом, творити підґрунтя, спираючись на яке можна було б робити слушні та виважені висновки. Адже без демографічного складника міркування та гіпотези істориків про суспільство, державу, владні структури, їхню ефективність чи слабкість часто залишають полем умоглядних дискусій та теоретизувань. В українській історіографії здійснено лише поодинокі спроби підрахувати чисельність мешканців українських земель у часи Київської Русі¹, напередодні та під час Хмельниччини. Більш ґрунтовні демографічні дослідження могли б дати в руки вченим додатковий і зручніший інструментарій для кращого розуміння історичних процесів та явищ української історії, як, наприклад, прояснити причини занепаду Галицько-Волинської держави. Чи справді визначальним в її історичній долі став лише династичний чинник, який обумовив і захоплення галицько-волинських земель сусідніми державами? Історики демографії досі не дали чіткої обґрунтованої відповіді щодо чисельності українських і російських земель на час укладання Переяславської угоди². Поодинокі розвідки присвячено таким важливим демографічним питанням, як ясир, який виводили з України під час татарських та турецьких нападів XV–XVII ст., і його наслідки для демографії українських земель³, переселення та міграційні процеси тут⁴, чисельність населення окремих українських міст⁵. Систематично демографічними

¹ Толочко П. П. Древнерусские города и проблема исторической демографии // Проблемы истории та археології давнього населення України. Київ, 1989. С. 230–233. Автор, послуговуючись демографічними та археологічними методами, дійшов висновку, що на території сучасної України (тодішньої південної Русі) проживало 6 мільйонів чоловік, а загалом населення Київської Русі налічувало 12 мільйонів, з них лише 4 % мешкали в містах.

² Кордуба М. Територія і населення України. Відень, 1919; Кубійович В. Територія й людність українських земель. Львів, 1935. Дослідження російських вчених про населення українських земель див. у примітці 7.

³ Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ, 1993. Вип. 2. С. 40–47.

⁴ Крикун М. Г. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років: до питання про політику Петра I стосовно України // Україна модерна. Львів, 1996. Т. 1. С. 42–88.

⁵ Кісь Я. П. Джерела до демографії українського феодального міста: XVI–XVIII ст. // Архіви України. Київ, 1973. № 2. С. 24–27; Перковський А. Л. Новые данные о населении Киева в середине

дослідженнями стосовно українських етнічних територій займалися окремі науковці, серед яких варто назвати Миколу Крикуна, Арнольда Перковського⁶ та російського дослідника Володимира Кабузана⁷. В радянський час в Києві неперіодично виходив друком збірник “Демографічні дослідження”: за 1970–1996 рр. усього видано 18 томів зі статтями різної наукової вартості, здебільшого присвяченими новому та новітньому періоду.

У польській історіографії демографічна складова незрівнянно сильніша: про це свідчить хоча б нещодавно видана Цезарієм Кукльо монографія, яка підсумувала стан досліджень у цій ділянці⁸. Польський історик Здзіслав

XVIII в. // Вопросы истории. Москва, 1982. № 6. С. 176–179; *Його ж.* Перші демографічні переписи Києва: 30–60-ті рр. XVIII ст. // Історія народного господарства та економічної думки УРСР. Київ, 1982. Т. 16. С. 68–76; *Його ж.* Про чисельність населення м. Києва на початку XVIII ст. Джерела до історичної демографії України // Український археографічний щорічник. Нова серія. 1992. Вип. 1. С. 144–156; *Капраль М.* Демографія Львова XV – першої половини XVI ст. // Львів: історичні нариси / Ред. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів, 1996. С. 67–81.

⁶ Про скудні результати вивчення демографічних процесів на українських землях в ранньомодерний період див.: *Крикун М. Г.* Висвітлення демографічного розвитку Правобережної України другої половини XVII – XVIII ст. в дослідженнях радянських істориків // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1983. Вип. 16. С. 23–30; *Его же.* Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Историческое значение воссоединения Украины с Россией. Днепропетровск, 1979. С. 169–172; *Перковский А. Л.* О людности двора и величине семьи во второй половине XVIII в.: по материалам Румянцевской описи и церковной статистики // Первый Всесоюзный семинар по исторической демографии. Таллин, 1974. С. 50–55; *Його ж.* Демографічне джерело для використання в нарисах з історії міст і сіл УРСР: архівні матеріали уніатських деканатів // Український історичний журнал. Київ, 1965. № 6. С. 106–111; *Його ж.* Топографічні описи як джерело з історичної демографії Лівобережної України другої половини XVIII ст. // Демографічні дослідження. Київ, 1975. Т. 3. С. 121–132; *Стрішенець М. М.* Чисельність населення Київського і Чернігівського воєводств в першій половині XVII ст. // Демографічні дослідження. Київ, 1982. Т. 6. С. 91–95; *Кісь Я. П.* Джерела до демографії українського феодального міста... С. 24–27; *Ворончук І.* Історична демографія України XVI–XVII ст.: стан та проблеми // Українознавство. Київ, 2005. № 4. С. 220–224.

⁷ *Брук С. И., Кабузан В. М.* Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начала XX века // Советская этнография. Москва, 1981. № 5. С. 15–31; *Кабузан В. М.* Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 рр. // Український історичний журнал. 1960. № 6. С. 161–164; *Його ж.* Чисельність та національний склад населення Малоросії в 60–80-х рр. XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. Київ, 1971. Т. 1. С. 135–150; *Его же.* Украинское население Галиции, Буковины и Закарпатья в конце XVIII – 30-х гг. XX в. // Советская этнография. Москва, 1985. № 3. С. 72–86. Дослідження російського вченого узагальнені в його монографіях: *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века: 1719–1858 гг. Москва, 1976; *Его же.* Народы России в XVIII в.: численность и этнический состав. Москва, 1990; *Его же.* Украинцы в мире. Динамика численности и расселения: 20-е годы XVIII века – 1989 год. Формирование этнических и политических границ украинского этноса. Москва, 2006. В останній роботі дивно було помітити цілковиту відсутність згадок про українську та польську демографічну літературу стосовно періоду до кінця XVIII ст., а також політичні вставки про московського мера Юрія Лужкова та його претензії до України щодо статусу Севастополя (с. 139).

⁸ *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Warszawa, 2009.

Будзинський, дослідження якого рецензується у цій статті, віддавна працює в ділянці історичної демографії. Його наукові зацікавлення охоплюють, в основному, історико-демографічні аспекти життя українсько-польського пограниччя⁹. Також З. Будзинський відомий як бібліограф та історик науки з українським спрямуванням¹⁰. Вагомість його внеску в дослідження демографічних аспектів українсько-польського пограниччя другої половини XVIII ст. (йдеться, передусім, про Перемишльську та Сяноцьку землю) є безсумнівним. Копітка джерелознавча робота над багатьма масовими джерелами, насамперед церковного походження, впродовж (без перебільшення!) кількох десятиліть дозволила йому ввести в науковий обіг чимало фактичної інформації про етнічний склад, чисельність, розміщення населення та інші аспекти демографічного характеру Перемишльської та Сяноцької земель як зони українсько-польського пограниччя. Історико-демографічна статистика відображена дослідником у двохтомній монографії “Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku” (1993), зокрема в численних таблицях та картах.

“Креси” 2005–2008 років

Однак у своїх студіях З. Будзинський не обмежився суто історико-демографічною проблематикою, і його новим проектом стало дослідження соціальної історії під назвою “Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku” (2005–2008, тт. 1–3). Працюючи над першими двома томами, Автор керувався відпрацьованими ним раніше джерелознавчими та історико-демографічними методами, вміщуючи в них численні таблиці, графіки і карти Галичини другої половини XVIII ст. Так само й у третьому, рецензованому томі З. Будзинський подав 102 таблиці (з них 57 в основному тексті), що мають узагальнюючий характер. Слід відзначити надзвичайно багатий ілюстративний матеріал, що залучив З. Будзинський до своєї книги, де майже на кожній сторінці

⁹ Див. деякі з його праць: *Budzyński Z.* Nieznane spisy dekanalne eparchii lwowskiej jako źródła do dziejów pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII w. // *Historia. Archiwistyka. Ludzie.* Warszawa, 2000. S. 39–55; *EjUSD.* Dystans i ruchliwość międzygrupowa w środowisku wielokulturowym: specyficzne formy i dynamika na przykładzie pogranicza polsko-ruskiego w epoce nowożytnej // *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie.* Rzeszów, 1997. Zesz. 23. S. 29–44; *EjUSD.* Malżeństwa mieszane na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) na przełomie XVIII i XIX wieku: skala, zasięg i dynamika zjawiska // *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin /* Pod red. Jacka Chrobaczyńskiego, Andrzeja Jureczki i Michała Śliwy. Kraków, 1993. S. 505–515; *EjUSD.* Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Przemyśl, 1993. T. 1–2; *EjUSD.* Podziały wyznaniowe a etniczne na pograniczu polsko-ruskim w XVIII wieku: metody ustalania i możliwości badawcze tkwiące w aktach metrykalnych // *Rocznik Przemyski.* Przemyśl, 1994. T. XXIX–XXX. R. 1993–1994. S. 215–233; etc.

¹⁰ *Budzyński Z.* Bibliografia dziejów Rusi Czerwoniej: 1340–1772. Rzeszów, 1990. T. 1 (дотепер друком вийшов лише один том); *EjUSD.* Towarzystwo Naukowe im. Tarasa Szewczenki we Lwowie 1873–1998: szkice do monografii. Cz. 1 // *Problemy Społecznego Ruchu Naukowego.* Warszawa, 1997. Nr 3/4. S. 119–139; 1999. Nr 3. S. 159–178.

можна побачити якщо не репродукцію гравюри чи картини, то фотокопію аркуша актової книги або авторський графік тощо. А в кінці книги дослідник помістив низку кольорових репродукцій видів міст і містечок українсько-польського пограниччя та підготовлених ним карт. Враження від цих ілюстрацій є неоднозначним: поліпшують вигляд книги, але не всі з них мають наукове значення.

Порівняно з попереднім історико-демографічним проектом, виконаним у 1993 р., дослідницька перспектива З. Будзинського зазнала двох засадничих змін. Автор включив до розгляду не тільки Перемишльську та Сяноцьку землі Руського воєводства, але й загалом всі руські (українські) землі Польського королівства у складі Речі Посполитої, котрі після першого її поділу в 1772 р. відійшли до Австрійської імперії. Друга засаднича відмінність від попереднього доробку вченого полягає в тому, що З. Будзинський принципово та послідовно ввів у свій дослідницький інструментарій на означення цієї території сумнівний з наукової точки зору термін “Kresy południowo-wschodnie”. Здавалось би, мала відійти в минуле давня дискусія про цей суперечливе визначення з епохи польського романтизму, що віддавна було “каменем спотикання” в налагодженні конструктивних українсько-польських наукових контактів, адже фактично всі сучасні польські науковці-історики ранньомодерного періоду (Анджей Янечек, Єжи Мотилевич, Фелікс Кірик, Пйотр Борек, Ришард Щигел, Генрик Гмітерек, Єжи Клочовський, Анджей Гіль та інші) уникають його у своїх працях. З цього приводу цілком слушно зауважив сучасний польський україніст Стефан Козак, якого цитує Автор (s. 9): це поняття надто обтяжене емоційно, несе конфронтаційні конотації, що імпліцитно містить у собі поняття “культурного імперіалізму” та “цивілізаційної місії” з підкресленням вторинності й меншовартості української культури¹¹. Натомість З. Будзинський висловлює нелогічне припущення про ймовірне сприйняття цього терміну в українській історіографії з огляду на політичні події в сучасній Україні, зокрема після демократичної “помаранчевої” революції 2004 року, якій активно симпатизувала польська суспільність (s. 10).

З польської перспективи не можна заперечити певного евристичного значення цього терміну для літературознавців та істориків літератури ХІХ ст., коли його власне почали застосувати. Проте польські дослідники літератури в цьому випадку вивчають польські культурні процеси, мають іншу джерельну базу й уникають прямих наукових дискусій з українськими літературознавцями цієї доби. Подібним є обмежене наукове значення залучених З. Будзинським деяких сучасних польських культурологічних та соціологічних досліджень (s. 10–12), часто-густо орієнтованих на ностальгічні почуття представників реально існуючої в сучасній Польщі групи населення, колишніх переселенців з українських, білоруських і литовських етнічних земель або їх нащадків, відомих під назвою “кресов’яків”.

¹¹ Kozak S. Polacy i Ukraińcy. W kręgu myśli i kultury pogranicza. Epoka romantyzmu. Warszawa, 2005. S. 7, 9–10.

Вводячи означення “Kresy południowo-wschodnie”, Автор мав на меті показати перехідний характер не тільки властивого українсько-польського пограниччя, де різноманітні етнічні та культурно-релігійні контакти між обома групами населення були особливо інтенсивними (особливо, коли чисельність обох груп населення була значною, наприклад в районах Перемишля, Львова і Тернополя), але й загалом усіх західноукраїнських земель, адже термін “Kresy” З. Будзинський вживає для означення всієї території Галичини (s. 14, 381, також карта на обох сторінках). Однак, за його науковою логікою, до “пограниччя” не можна віднести чимало регіонів Сяноцької землі, де не було таких інтенсивних контактів між українцями та поляками, але котрі історик вже досліджував у такому ж “пограничному” контексті у своїй попередній монографії (“Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku”, 1993). Як тоді, керуючись логікою Автора, слід розглядати Волинь й Холмщину, які наприкінці XVIII ст. відійшли до Росії: З. Будзинський жодного разу не співвідносить у порівняльному плані результати своїх студій зі становищем цих сусідніх, близьких територіально і за історичною долею українських етнічних земель.

Термін “Kresy południowo-wschodnie” є суперечливим і в контексті дослідницької еволюції Автора. Найперше він цілком не узгоджується з видавничою серією ранньомодерних джерел XVII ст. під назвою “Polska południowo-wschodnia w erose powożycznej”, яку з 1997 р. реалізує З. Будзинський*. Оскільки в цій серії опубліковано матеріали до історії Перемишльської та Сяноцької земель, відтак не зрозуміло як слід розглядати ці землі – як частину “Polski południowo-wschodniej” чи “Kresów południowo-wschodnich”? Якщо так, то хіба ці історико-географічні поняття тотожні: адже якщо “Polska”, то це вже не “Kresy”. Існує також неясність і з географічним наповненням терміну “південно-східні” (*południowo-wschodnie*), зокрема незрозуміло яке ж тоді географічне означення матимуть землі Правобережної України (Поділля, Київщина, Брацлавщина), що входили до складу Речі Посполитої у XVIII ст. і становили її “країні”, прикордонні території. За подібним дослідницьким підходом саме вони можуть бути потрактовані як властиві “Kresy południowo-wschodnie”, адже знаходяться і південніше, і східніше від Галичини.

У 2003 р. З. Будзинський став співорганізатором проведеної в Ряшеві (Жешуві) конференції “Dwa pogranicza: Galicja Wschodnia i Górný Śląsk. Historia – Problemy – Odniesienia”. У назві жодної з опублікованих доповідей, у тому числі й самого З. Будзинського, “Kresy” не згадуються¹². Очевидно, саме тому Автор не долучив жодного матеріалу з цього збірника до огляду історіографії та навіть не включив до списку літератури у своїй монографії.

Хочу навести ще один приклад наукової “послідовності” З. Будзинського у вживанні термінів. В одній зі своїх попередніх публікацій у 1993 р. він

* У 1997–2000 рр. друком вийшло три томи джерел у семи книгах.

¹² Dwa pogranicza: Galicja Wschodnia i Górný Śląsk. Historia – Problemy – Odniesienia / Pod red. Zdzisława Budzyńskiego, Jolanty Kamińskiej-Kwak. Rzeszów, 2003.

запропонував “зарезервувати” назву “русини” для означення етнічної спільноти, а “українці” – для етапу національного (*narodowego*) розвитку того ж народу¹³, і вже в іншій статті наступного, 1994 року вважав за потрібне вживати етнонім “русини” для часів Речі Посполитої, а “українці” – для пізніших періодів¹⁴, проте в рецензованій монографії зовсім не дотримався задекларованого ним принципу.

Неупередженому досліднику не складно відшукати ще багато аргументів проти застосування “архаїчного” терміну “Kresy”, що вносить чималу плутанину. Безумовно складність виникає з об’єктивних труднощів, з якими зіткнувся З. Будзинський, взявшись за вивчення переважно другої половини XVIII ст., коли досліджувані ним території перейшли зі складу Речі Посполитої до Австрійської імперії та набули нових адміністративних вимірів. На мою думку, з конструктивної точки зору українсько-польського наукового діалогу виправданим було б послідовне вживання нейтрального терміну “Східна Галичина” – з наголосом на його географічне значення – для окреслення східних земель провінції, що мала гучну офіційну назву “Королівство Галичини та Володимирії”.

Історіографія: бібліографія на тему, про тему і навколо теми

Концептуальні вади роботи З. Будзинського далися взнаки і в її історіографічному підрозділі. Зважаючи на відсутність конкретної літератури по темі дослідження, окрім його власних студій, у цьому підрозділі Автор намагався “втиснути” усі відомі йому праці з історії “Кресів”, історичної демографії, соціальної історії, урбаністики, історико-правові дослідження, роботи з історичної географії, міжетнічних та міжрелігійних взаємин, церковної історії різних визнань, історії культури й етнографії тощо (s. 20–35). Як колишній бібліограф, З. Будзинський вніс у цей перелік велику кількість літератури, але зробив це почасти хаотично, не керуючись якимись чіткими критеріями. Так, серед дослідників українсько-польського пограниччя він згадує Данієля Бовуа та Луцію Капральську, хоч їхні праці і не стосуються безпосередньо досліджуваного Автором періоду, натомість поза його увагою чомусь опинилися класичні роботи Кароля Шайнохи та Александра Яблоновського¹⁵. З сучасних досліджень Автор оминув матеріали міжнародних конференцій про українсько-польське пограниччя¹⁶ (одна з таких конференцій, учасниками якої стали австрійські, німецькі, польські та українські

¹³ *Budzyński Z.* Małżeństwa mieszane na pograniczu polsko-ruskim... S. 505.

¹⁴ *Budzyński Z.* Podziały wyznaniowe a etniczne... S. 215. Див. також: *Budzyński Z.* Od religii do narodu: problem tożsamości religijnej i etnicznej na pograniczu polsko-ukraińskim w latach 1772–1939 // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2002. Вип. VI. С. 295–305.

¹⁵ *Szajnocha K.* Zdobywcy pługa polskiego. Warszawa, 1912 (передрук кількох видань XIX ст.); *Jabłonowski A.* Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. Kraków, 1912.

¹⁶ Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji, Rzeszów 9–11 V 1995 / Pod red. M. Parczewskiego i S. Czopka. Rzeszów, 1996; Sąsiedztwo. Osadnictwo na pograniczu etnicznym polsko-ukraińskim w czasach nowożytnych. Materiały z konferencji

дослідники, безпосередньо стосувалася історії Галичини досліджуваного Автором періоду¹⁷), а також загалом літературу західними мовами про інші пограниччя в другій половині XVIII ст. (наприклад, польсько-німецьке, польсько-білоруське тощо), яка б стала у пригоді в порівняльному ключі¹⁸.

Окремі історіографічні сюжети, котрі також, окрім відповідного підрозділу, розпорошені по всьому тексту монографії, З. Будзинським представлені або інтерпретовані хибно, особливо ті, що стосуються досліджень українських істориків. З робіт Наталі Яковенко Автор виділяє її монографію про шляхту Волині та Центральної України, відому синтезу з історії України середньовічного та ранньомодерного періоду (щоправда, не враховуючи змін, внесених Н. Яковенко до другого видання 2005 року) та джерелознавчу розвідку про конверсії в середовищі князівської верстви наприкінці XVI – першій половині XVII ст.¹⁹ Про останню роботу З. Будзинський не уточнює, що в ній йдеться про релігійні конверсії лише еліти українського суспільства – князівського прошарку, а її джерельним підґрунтям стали, в основному, панегірики, написані на замовлення князів. Ще більше неухвальність Автора до змісту робіт, про які він пише або згадує, проявляється стосовно праць Михайла Грушевського, подекуди навіть складається враження, що він керується принципом: “не бачив, не читав, але засуджую”. Так, за твердженням З. Будзинського, “українець Михайло Грушевський” нібито в одній з своїх археографічних публікацій висловив тезу про “полонізаційну акцію Католицької церкви проти православних українців напередодні Берестейської унії”²⁰. Насправді у згаданій З. Будзинським розвідці (що недавно була перевидана з моїми коментарями²¹)

międzynarodowej zorganizowanej przez Wyższą Szkołę Pedagogiczną w Rzeszowie w dniach 16–17 X 1995 r. / Pod red. J. Półciwarka. Rzeszów, 1997.

¹⁷ Die galizische Grenze 1772–1867. Kommunikation oder Isolation? / Hgg. Christoph Augustynowicz, Andreas Kappeler. Wien; Münster, 2007.

¹⁸ Останні праці про пограниччя, які з’явилися друком до часу публікації праці З. Будзинського: On the Frontier of Latin Europe. Integration and Segregation in Red Ruthenia, 1350–1600 / Ed. by Thomas Wunsch and Andrzej Janeczek. Warsaw, 2004; Litauen und Ruthenien. Studien zu einer transkulturellen Kommunikationsregion (15.–18. Jahrhundert). Lithuania and Ruthenia. Studies of a Transcultural Communication Zone (15th–18th Centuries) / Ed. by Stefan Rohdewald, David Frick, Stefan Wiederkehr. Wiesbaden, 2007 [Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Bd. 71]; Die Grenze als Raum, Erfahrung und Konstruktion / Hgg. Etienne François, Jörg Seifarth, Bernhard Struck. Frankfurt; New York, 2007; Grenzregionen. Ein europäischen Vergleich vom 18. bis 20. Jahrhundert / Hgg. Christophe Duhamelle, Andreas Kossert, Bernhard Struck. Frankfurt; New York, 2007.

¹⁹ Яковенко Н. Релігійні конверсії: спроба погляду з середини // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002. С. 13–79.

²⁰ “Українець Мухайло Hruszewski (Метрика Самборська. Подобиці з історії відносин релігійних, Записки НТШ, т. 5, 1896, kn. 2, s. 1–8), na podstawie metryk łacińskich starał się dowieść, że już w przededniu unii brzeskiej Kościół prowadził akcję polonizacyjną wśród prawosławnych Rusinów” (s. 29). Тут і далі в примітках подаю оригінальні цитати польською мовою – як з метою унаочнення аргументів З. Будзинського (його книга досі не набула поширення в українських бібліотеках), так і задля уникнення звинувачень у перекичуванні авторського тексту.

²¹ Грушевський М. Твори у 50 томах. Львів, 2004. Т. 6. Серія: Історичні студії та розвідки (1895–1900). С. 154–160, 591–592.

немає жодних тез: М. Грушевський у своїй статті, окрім тексту джерела, помістив лише коротку передмову з джерелознавчою характеристикою публікованих матеріалів.

Загалом науковий апарат у книзі З. Будзинського викликає суттєві зауваження. Деякі українські прізвища перекручені: замість Галини Петришин у тексті, покажчику та в списку літератури хибно фігурує “Галина Петрушин”. Покажчик Автор вибудував з незвичним для польської видавничої традиції поділом на латинську і кириличну частини. Можна вітати прагнення польського історика передати оригінальне написання імен та прізвищ українських дослідників, однак через відсутність практики чи з інших причин він не зробив перехресних покликів між обома частинами покажчика, що внесло додаткову плутанину. Окремі особи, зокрема Н. Яковенко і Ярослав Дашкевич фігурують і в латинській, і в кириличній частинах (s. 526, 546). Ігор Скочиляс, Мирон Капраль та деякі інші автори в тексті книги занотовані у двох мовних версіях, а в покажчику віднесені лише до кириличної. До дрібних зауважень слід віднести неретельне бібліографічне опрацювання списку літератури, де часами бракує крайніх сторінок для публікацій у часописах і збірниках статей, трапляються помилки щодо місця видання. Наприклад, свою працю “*Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1771–1914*” Станіслав (а не “Стефан”!) Гошовський²² видав у 1935 р. не в Кракові, а у Львові (s. 409). Але слід визнати, що, подаючи таку значну кількість бібліографічних позицій, чимало з яких З. Будзинський не мав змогу тримати в руках, важко було не припуститися помилок.

Водночас, внівши в історіографічний перелік багато праць, що лише принагідно стосуються теми його книги, Автор не вважав за потрібне згадати монографічне дослідження Меланії Бордун²³. Її праця має безпосереднє відношення до теми рецензованої монографії, адже вводить у науковий обіг важливе джерело, а саме відому візитацію о. Миколая Шадурського 1758–1765 років. Можливо, З. Будзинський чинить таким чином, тому що саме собі приписує честь наукового “першовідкриття” цієї унікальної для історії нашого регіону пам’ятки (s. 40). Хоч повною жменею черпає з її напрацювань: як показує іменний покажчик, саме на її працю – з поміж робіт українських авторів – Автор найчастіше посилається в тексті своєї книги.

²² В іншому місці З. Будзинський дорікав рецензентові за неувагу до праць, що вийшли з-під пера дослідників школи професора Францішка Буяка (*Budzyński Z. Dzieje społeczne nowożytnego Lwowa w ujęciu ukraińskiego historyka // Rocznik Przemyski. Przemyśl, 2006. T. XLII. Zesz. 4: Historia. S. 240*), але й сам проігнорував працю, що містить фактичні дані про населення Львова кінця XVIII ст., одного з найвідоміших учнів Ф. Буяка – Станіслава Гошовського, причому навіть поплутавши його ім’я.

²³ *Бордун М. З життя українського духовенства Львівської єпархії в другій половині XVIII в. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1912. Т. СІХ. С. 39–90; 1912. Т. СХ. С. 55–100; Її ж. З життя українського духовенства львівської єпархії в другій пол. XVIII в. На основі візитацій М. Шадурського 1759–1763 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1924. Т. СXXXIV–СXXXV: Праці Історично-філософської секції. С. 137–160.*

Як вже зазначалося, історіографічні сюжети не обмежуються в З. Будзинського лише оглядом літератури в початковому підрозділі книги. Автор системно використовує історіографічні набутки інших авторів: особливо це помітно при опрацюванні ним заключного, четвертого розділу монографії, в якому йдеться про міжетнічні й міжконфесійні взаємини на українсько-польському пограниччі. У творчому доробку З. Будзинського як історика-демографа фактично відсутні спеціальні історико-правові розвідки стосовно XVIII ст. Тому, описуючи правовий вимір історичних процесів, коли слід залучати документи нормативного, канонічного характеру, він звертається до авторитетних на його думку авторів, серед яких особливою увагою відзначені церковні історики права Тадеуш Сліва і Володимир (Влоджімеж) Осадчий. Так, підрозділ 2.1. четвертого розділу, що має назву “Akta normatywne i ramy formalne działalności Kościołów” (s. 284–289), Автор вибудував здебільшого на матеріалах досліджень Августа Фенчака та В. Осадчого²⁴. Також майже виключно на історіографічне підґрунтя спирається автор, аналізуючи вірменські та єврейські етнічні реляції з іншими громадами (s. 372–380).

Саме текстовий матеріал четвертого розділу з великою історіографічною складовою широко використаний З. Будзинським при написанні висновків. У них читач не знайде історико-демографічних викладок, які мали би стати узагальненням матеріалу перших трьох розділів. Автор зробив наголос саме на соціальній історії, так “широко”, як він її розуміє (s. 15), тому деякі тези з історіографії, використаної у книзі, у прямому чи опосередкованому, переробленому вигляді потрапили до резюмуючої, підсумкової частини праці З. Будзинського.

Джерелознавча наповненість і пробіли

Зазвичай дослідники обирають для вивчення завершений період, що має певну логіку та конфігурацію, коли історичні процеси, а в даному випадку йдеться про соціальні, можуть бути розглянуті в зручній для сприйняття перспективі (початок, розгортання та завершення). З. Будзинський же вибрав хронологічні рамки на межі двох епох – річпосполитської та австрійської, відтак мусив, з одного боку, пояснити як відбувалися соціальні процеси в Речі Посполитій до кінця її існування, а з іншого, показати ті засадничі зміни, які відбулися після 1772 року, з моменту переходу Галичини під владу Австрійської імперії. Автор не робить цього у своїй монографії, його відповідь на цей дослідницький виклик обмежується простим поясненням: після 1772 року соціальні процеси в Галичині просто пришвидшилися²⁵.

²⁴ Osadczy W. Kościół i Cerkiew na wspólnej drodze. Concordia 1863. Z dziejów porozumienia między obrządkiem greckokatolickim a łacińskim w Galicji Wschodniej. Lublin, 1999.

²⁵ “I rozbiór stanowił rodzaj społecznego katalizatora, przyśpieszającego tempo przemian, wyostrającego istniejące już wcześniej podziały i zależności lub nadającego im nowe znaczenie lub zasięg” (s. 18).

На мою думку, хронологічні межі праці не були обрані Автором з якихось структурних чи засадничих принципів: З. Будзинський прямо обумовлює їх наявністю відповідної, достатньої для проведення статистичних історико-демографічних студій джерельної бази (s. 18, 36). Основу останньої в його дослідженні склали масові джерела церковного походження, дані яких доповнювалися в разі потреби військовими чи цивільними реєстрами населення австрійського періоду. В багатьох попередніх публікаціях Автор послідовно обстоює думку про вищу джерелознавчу вірогідність та достовірність церковних реєстрів, як Римо-католицької, так і Вірменської католицької та, особливо, Греко-католицької церков. Однак в останній синтезі з історичної демографії Речі Посполитої Ц. Куклю вказав на окремі джерелознавчі обмеження і висловив застереження при використанні деканальних реєстрів (щодо чисельності євреїв, низького числа неповнолітніх, достовірності інформації при опитуванні священниками вірних тощо), тобто саме тих джерел, на яких ґрунтується значна частина роботи З. Будзинського²⁶.

Характеристику масових джерел церковного походження З. Будзинський ґрунтовно представив у передмові до першого тому видання, втім і в третьому томі також помістив великий джерелознавчий підрозділ, побудувавши його за структурним поділом своєї праці. На мою думку, це стало причиною значних хиб у викладі. Дивною виглядає спроба Автора в джерелознавчому підрозділі написати щось конструктивне про джерела до історико-географічного (першого) розділу своєї монографії²⁷. По-перше, Автор не є фаховим істориком географії, клімату, водних ресурсів, “елементів фауни” тощо, про які розповідається в цій частині праці. По-друге, загалом незрозумілим виглядає включення до книги з підзаголовком “*Studia z dziejów społecznych*” і, відповідно, наголосом на соціальну історію десятків сторінок, присвячених історико-географічним описам. Тим більше, що нічого нового в їх наукову інтерпретацію не привнесено, адже Автор репродукує результати польських та українських вчених у цих ділянках науки.

Коментуючи джерела до другого розділу “*Ludność. Stan, struktura i geografia rozmieszczenia*”, Автор подає цікаві порівняльні характеристики масових джерел Римо-католицької та Греко-католицької церков. За його спостереженнями, львівські унійні владики наприкінці існування Речі Посполитої володіли більш докладною статистикою вірних, аніж латинські єпископи. Зокрема, йдеться про деканальні списки Львівської унійної єпархії за 1758, 1763 та 1765 pp., що укладалися в рамках проведення генеральної візитації, хоча й їм притаманні неповнота та вибірковість (s. 37). У цій частині своєї праці З. Будзинський покликається на історико-демографічне дослідження про давній Львів польської

²⁶ *Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. S. 69.

²⁷ “*Rekonstrukcja środowiska naturalnego Kresów południowo-wschodnich (otwierająca rozdział I) była możliwa głównie dzięki istniejącym opracowaniom z zakresu geografii regionu, w tym opisującym główne jego cechy: ukształtowanie powierzchni, klimat, zalesienie, rodzaj i jakość gleb, stosunki wodne, elementy fauny i inne detale ważne dla rozwoju osadnictwa*” (s. 36).

дослідниці Данути Моравіцької, написаної на науковому семінарі професора Францішка Буяка у Львівському університеті в міжвоєнний період (s. 22). Але Автор помиляється щодо кількості аркушів цієї праці (повинно бути 103, а не 13²⁸), зрештою, представивши її в джерелознавчому огляді, З. Будзинський не подав її в списку джерел та літератури.

Джерела до третього розділу “*Spółeczność lokalna w środowisku wielokulturowym*”, на думку З. Будзинського, важко віднайти щодо суспільних інституцій, а особливо їх внутрішньої організації та способу функціонування (s. 38). Тільки у випадку шляхетського стану, вважає Автор, зберігся цінний нарративний документ – автобіографія дрібного шляхтича Францішка Карпінського²⁹, котрий репрезентує життя шляхетського стану зсередини і дає уявлення про його типові риси (s. 39). З. Будзинський навіть виділяє окремий параграф у структурі монографії для ширшого впровадження та ознайомлення читачів з цією цікавою постаттю другої половини XVIII ст. (s. 268–280). Деякі мальовничі сюжети Ф. Карпінського про суспільний шляхетський уклад на українсько-польському пограниччі справді можуть залишити яскравий слід у пам’яті читача³⁰. Окремі деталі розповіді цього дрібного шляхтича, на мою думку, вимагали від Автора спеціальних коментарів саме в контексті проблематики його дослідження. Приміром, 25 квітня 1754 р. Ф. Карпінський був присутній на страті в Станіславові відомого опришка Василя Баюрака (s. 278), однак З. Будзинський цілком ігнорує цей епізод, хоча міг би легко перейти від нього до характеристики опришківського руху на Прикарпатті (розмах, соціальна база, причини тощо). Звичайно, історик може пристати на позицію польського шляхтича XVIII ст., який вважав опришків “асоціальними елементами”, “розбійниками”, проте від факту масового поширення опришківства як соціального явища саме у XVIII ст. і саме на українсько-польському пограниччі, що є об’єктом дослідження рецензованої монографії, не можна відрікатися.

Справді автобіографію Ф. Карпінського можна вважати унікальним документальним свідченням своєї епохи, проте, всупереч твердженням Автора³¹,

²⁸ Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф. 132 (Львівський університет), спр. 112, арк. 1–103.

²⁹ Автобіографія видана: *Karpiński F. Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem* / Opr. Roman Sobol. Warszawa, 1987.

³⁰ Для підтвердження цього достатньо навести фрагмент з твору Ф. Карпінського, поданий З. Будзинським: “Przynajmniej fragment opisu godzin jest przytoczenia, bynajmniej nie dla drastycznych szczegółów, lecz ze względu na postawę ubogiego szlachcica, który gotów był dopuścić się bluźnierstwa i publicznego upokorzenia, byleby despotyczny magnat przyjął jego syna do konwiktu w Buczaczu, a tym samym otworzył mu drogę do przyszłej kariery: “Widziałem tam w kościele kilka razy dobyte szable, a potem pijanych, siekących się po ulicach; a potem na rynku szlachcica, który padł na kolana przed sławnym zabójstwem Mikołajem Potockim, starostą kaniowskim, i wołał do niego: *Ty jesteś Bóg w Trójcy Świętej jedyny, weź syna mego do konwiktu!* Śmiał się z tego magnat i syn szlachcica wzięty do buczackiego konwiktu, pewnie [za to], że ubóstwiał despote,” (s. 278).

³¹ “Rzadko zdarzało się, aby któraś z podstawowych instytucji społecznych, przedstawiana w rozdz. III, posiadała źródła odnoszące się bezpośrednio do jej organizacji wewnętrznej i sposobu funkcjonowania.

є чимало джерел, які відображають внутрішнє життя окремих місцевих громад, як з правової, так і організаційної точки зору. Достатньо згадати про братство парафіян при Успенській церкві у Львові, відоме як Львівське ставропігійське братство, що в 1788 р. було реорганізоване у Ставропігійський інститут. Ця місцева, недержавна інституція, чи не єдина на українських землях з кінця XVI ст. зберегла без втрат свій архів, і завдяки цьому дослідники мають можливість користатися з різнопланових джерельних свідчень у вигляді протоколів засідань, реєстрів членів, описів майна, привілеїв тощо³².

З. Будзинський, за його словами (s. 40), довгий час працював в Україні в архівних, музейних та бібліотечних сховищах. З матеріалами деяких фондів він ознайомився ще в радянські часи (назви окремих справ подає російською мовою), зокрема й зі справами 201-го фонду (Греко-католицька митрополича консисторія) Центрального державного історичного архіву України у Львові, який нині недоступний дослідникам з огляду на його багаторічне опрацювання. Тому джерельну інформацію для відтворення організаційних структур Церков Автор зібрав як у процесі власних архівних пошуків, так і користуючись системними напрацюваннями польських та українських колег (Станіслава Літака та І. Сковчиляса).

Найбільше питань виникає, коли З. Будзинський пише про джерельну підставу до четвертого розділу своєї монографії “Zależności i dystansy społeczne”: власне в ньому йдеться про суспільні взаємини на “пограничній” території. Спочатку З. Будзинський прикметно згадує про протоколи візитації 1758–1765 років, що її почав проводити о. Антоній Онуфрієвич, а продовжив з надзвичайною докладністю о. М. Шадурський. Доповненням до них мали служити детальні списки парафіян, так звані “списи вірних” (*status animarum*), що відтворюють родинну й організаційно-професійну структуру місцевих релігійних громад (s. 41–42). Далі Автор переходить до документа про утиски з боку латинників, укладеного унійним духівництвом Львівської єпархії і спрямованого до Апостольського престолу та відомого під назвою “*Connotatio injuriarum*”³³. Джерело було створене в унійному церковному середовищі в 1758–

Jedynie w odniesieniu do kresowej społeczności szlacheckiej dysponujemy dokumentem szczególnym, źródłem typu narracyjnego, które pozwala zgłębić cechy typowe i specyficzne, składające się na życie tego stanu. Autobiografia Franciszka Karpińskiego, przedstawia aktywność szlachty kresowej...” (s. 38).

³² Див. нещодавно видане у Москві детальне джерелознавче дослідження про документи Львівського братства: Шустова Ю. Э. Документы Львовского Успенского ставропигийского братства (1586–1788). Источниковедческое исследование. Москва, 2009.

³³ Повний заголовок документа: “*Connotatio injuriarum, variorumque praejudiciorum, per clerum et populum ritus latini clero, populo et ipsimet ritui greaco, cum S. Romana sede unito, in diaecesibus: Leopoliensi, Halicensi, et Camenecensi Podoliae illatarum ab anno Christi 1758 ad praesentem 1765, ad omnem meliorem finem et eventum ex admodum reverendis decanis et per hos ex parochis sub conscientia uniuscuiusque exquisita et collecta*” (Архів Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – АЮЗР). Киев, 1871. Ч. I. Т. IV: Акты об униии и состоянии Православной церкви с половины XVII века (1648–1798). С. 521–580. Док. СХII).

1765 pp. та давало, в основному, перелік несанкціонованих канонічним правом переходів з унійного обряду на латинський, що відбувалися шляхом хрещень чи шлюбів. З. Будзинський вважає видання документа “тенденційним”³⁴, хоч не наводить поважних аргументів, які б свідчили про фальшування цього документа видатним українським істориком-археографом Яковом Головацьким (саме він представив це джерело для публікації в одному з томів “Архива Юго-Западной России”). Автор лише обмежується риторичним твердженням: мовляв документ опубліковано в 1871 р., коли можна говорити про початок загострення українсько-польських взаємин, у відомому своїм проросійським спрямуванням корпусі джерел “Архив Юго-Западной России”³⁵. Так само дискусійним є звинувачення З. Будзинського, очевидно адресоване видавцеві тому Володимирові Антоновичу, у невірному перекладі латинської назви документа російською мовою (подано перед публікацією самого тексту, в археографічній легенді): “Подробный перечень насильственных мер, принятых католическим духовенством для обращения униатов в Латинство”³⁶. Адже в перекладі з латинської *iniuria* означає *кривда, безправ’я* (польською – *krzywda, bezprawie*)³⁷, *praeiudicium* – *збиток, шкода, кривда, втрата, порушення прав* (польською – *uszczerbek, szkoda, krzywda, ujma, naruszenie prawa*)³⁸. Відтак закинута Автором “тенденційність” безпідставна: документ є цілком вірогідним і опублікований відповідно до археографічних вимог ХІХ ст. В іншому місці, при аналізі конкретних джерел Автор наперед накидає читачеві своє бачення їх вірогідності, згадуючи про внесені до них відомості “o rzekomych wystąpieniach antyunickich” (s. 297). Насправді, чи не за кожною згадкою стояли людські долі, часом людям загрожувала реальна небезпека розправ і побоїв – як у випадку греко-католицького священика з Куткора, який наважився виступати посередником у суперечках його парохіян з єврейськими орендарями графа Ігнація Цетнера, і був побитий та зневажений (s. 310)³⁹.

З. Будзинський поставив собі за мету верифікувати подані в “Connotatio injuriarum” відомості, порівнявши їх з інформацією, що містять намісницькі реєстри та реляції парохів (s. 43). Лише на підставі цього, як він вважає, можна робити висновки про міжетнічні взаємини двох найбільших суспільних груп

³⁴ “W pracy przeprowadzimy szczegółową analizę treści tej wyraźnie stroniczej edycji...” (s. 43).

³⁵ “Oficjalne sprawozdanie (Connotatio injuriarum. – *M. K.*), przedstawione publicznie w 1871 r. w warunkach narastającej politycznej konfrontacji polsko-ruskiej (a należałoby już wówczas sprecyzować: polsko-ukraińskiej), przedstawiało obraz wzajemnych stosunków sprzed stulecia malowany tylko czarnymi barwami. Edycja źródłowa, umieszczona w znanym rosyjskim wydawnictwie, nie została poprzedzona żadnym ustępem, poza notą, że reieistr dokumentuje działania duchowieństwa katolickiego, które zmierzało do łatinizacji unitów. Tytuł drukowanego rejestru, rozpoczynający się od słów: *Spis krzywd i występków*, też nie postawiał wątpliwości, jaki charakter ma jego zawartość” (s. 300–301).

³⁶ АЮЗР. Ч. I. Т. IV. С. 521.

³⁷ *Sondel J.* Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków. Kraków, 1997. S. 491.

³⁸ Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce. Kraków, 1992–2001. Т. VII: Pabulamen – Quout / Pod red. Krystyny Weysenhoff-Brozkowej. Sub voce.

³⁹ Див. також: АЮЗР. Ч. I. Т. IV. С. 530, 555.

українсько-польського пограниччя⁴⁰. Фактично в такий спосіб Автор монографії про суспільне життя цілого регіону вибудовує своє дослідження на підставі одного, хоч і досить важливого документа (“*Connotatio injuriarum*”). Інші джерела (артикули львівського римо-католицького архієпископа Яна Скарбка 1714 року⁴¹, консисторська анкета за 1758–1765 рр., візитації костелів та церков) Автор детально аналізує безпосередньо в четвертому розділі своєї монографії (s. 284–295, 303–304), розпорошуючи свої джерелознавчі судження та руйнуючи і без того розмиту структуру викладу.

Джерельні пошуки Автора дозволили виявити додаткову інформації – на рівні деканатів та парохій – про кривди з боку латинського духовництва. Відтак їх реєстр З. Будзинський побільшує на 20 % (s. 300), подаючи відповідну статистичну інформацію щодо конкретних унійних деканатів (s. 295–302). Щоправда такий висновок суперечить твердженню Автора, зробленому кількома сторінками раніше, про те, що він зумів віднайти в деканальних анкетах підтвердження лише для 41,2 % (з додатком шести повних парохіяльних реляцій) з випадків конверсій, вказаних у “*Connotatio injuriarum*” (s. 293). А ще в іншому місці Автор суперечливо пише, що тільки частину (?) закидів уніатської сторони вдалося підтвердити після джерелознавчого аналізу документів на рівні деканатів та парохій⁴². Зважаючи на такі суперечливі твердження – статистично контроверсійні і, водночас, стилістично розмиті, важко визначити однозначну авторську позицію щодо проблеми. Але до цифр, якими оперує З. Будзинський у контексті аналізу даних “*Connotatio injuriarum*”, загалом слід ставитися з певною обережністю, про що переконливо свідчать і кілька інших прикладів. Аналізуючи випадки конфліктних ситуацій в окремих намісництвах Львівської єпархії, Автор щодо Чортківського намісництва в тексті згадує про три такі епізоди, а в графічній ілюстрації на тій же сторінці подає інше їх число – чотири (s. 301). Подібна плутанина спостерігається і щодо Косівського намісництва: у тексті йдеться про п’ять міжконфесійних суперечок, а в графічному оформленні – вже про сім (s. 302). Можна припускати, що Автор сам заплутався в математичних підрахунках: початково число конфліктних ситуацій могло бути більше, але в процесі “доопрацювання” тексту воно зменшилося.

⁴⁰ “Zweryfikowana na kilka sposobów ewidencja unicka stanie się podstawą do określenia form i skali migracji społecznych, dokonujących się w obrębie Kościoła katolickiego, a także ustalenia rzeczywistych relacji między głównymi na Kresach społecznościami” (s. 43).

⁴¹ Нещодавно опубліковані А. Фенчаком: *Fenczak A. Z dziejów inicjatyw polskich na rzecz uregulowania stosunków między obrządkami Kościoła katolickiego* (Artykuły arcybiskupa Jana Skarbka z 1714 roku) // *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*. Przemyśl, 1990. T. 1: *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym*. S. 167–180.

⁴² “Zeznania parochów i zbiorcze zestawienia namiestników, wykonane dla całych dekanatów unickich, potwierdziły część zarzutów opisanych we wspomnianym wyżej dokumencie, opracowanym w konsyсторzu lwowskim na podstawie doniesień niższego duchowieństwa. Dotyczyły one głównie przypadków “kradzieży dusz”, a poza tym nierównego traktowania kleru unickiego przez duchownych łacińskich oraz poddanych Rusinów przez właścicieli ziemskich” (s. 387).

У третьому підрозділі четвертого розділу З. Будзинський послідовно розглядає зібраний джерельний матеріал, тематично зіставляючи його з артикулами Я. Скарбка 1714 року (s. 306–362). Цей аналіз, що ґрунтується на невідомому або маловідомому архівному матеріалі, доповнює та поширює відомості “*Connotatio injuriarum*” і є найціннішим науковим досягненням Автора в третьому томі його монографії. Втім хронологічно “*Connotatio injuriarum*” та співвідносні з ним джерела охоплюють лише 1758–1765 рр. Не зрозуміло, чому Автор не спробував відшукати інші джерела – насамперед, у консисторських книгах обох обрядів, в яких мали б фіксувати випадки міжконфесійних суперечок, переходів з одного обряду на інший тощо. Аналіз консисторських книг за період 1770–1790-х років дозволив би обґрунтувати тезу про посилення колонізаційних процесів у середовищі українських громад вже в австрійський період (s. 371).

Читача може здивувати, що історик-демограф у своїй монографії “про соціальну історію” не послуговується таким підставовим для демографічних студій джерелом, як метричні книги. Справді, таких книг з другої половини XVIII ст. збереглося багато, але відомостями з них можна було б скористатися принаймні вибірково, репрезентативно для окремих місцевостей і за короткі проміжки часу. Яскравий приклад продуктивного опрацювання метричних книг для з’ясування багатьох традиційних історико-демографічних проблем (смертність, народжуваність, число дітей тощо), а також застосування до них нових підходів та висвітлення на їх матеріалі нових аспектів (наприклад, схема контрацепції, цикл життя, родина та діти, позашлюбні народження тощо) продемонстрував нещодавно Ц. Кукльо, вивчаючи парафію варшавського костелу Святого Хреста, а також окремі парафії в інших містах Речі Посполитої саме другої половини XVIII ст.⁴³ У контексті міжетнічних і міжрелігійних взаємин метричні книги стали б інформативним джерелом для визначення числа й частоти релігійних конверсій та укладення мішаних шлюбів, а також для верифікації даних інших церковних джерел, яким послуговується Автор у своєму дослідженні (наприклад, “списів вірних”, деканальних реляцій тощо).

Підсумки дослідження були б більш обґрунтованішими, якщо б Автор залучав не лише церковні, але й світські джерела, з яких він вибірково опрацював тільки окремі державні реєстри населення австрійського періоду. З. Будзинський не пояснює які саме застереження змусили його відмовитися від використання судових матеріалів, що відклалися в міських і гродських актових книгах: щодо їх джерельної придатності Автор планував, але так і не вступив у дискусію⁴⁴. На мою думку, саме судові процеси дозволяють безпосередньо виявити інтереси

⁴³ Kuklo C. Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie. Białystok, 1991; *EjUSD. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. S. 332–399.

⁴⁴ “Dyskusja wyników badań uzyskanych przez Myrona Kaprala, przy zastosowaniu metody porównawczej (Kamieniec Podolski), objęła też krytykę zastosowanej podstawy źródłowej, w tym akt typu procesowego oraz innych przekazów z epoki nowożytnej” (s. 39).

зацікавлених сторін, їхню правову й суспільну позицію у конкретній історичній ситуації (детальніше це обумовлено в моїх висновках щодо джерелознавчого значення цих та інших правових джерел для вивчення багатьох аспектів соціального життя у ранньомодерному Львові⁴⁵).

Джерела, з якими працюють дослідники соціального життя Галичини другої половини XVIII ст., так чи інакше репрезентують соціальну структуру населення, котра в спрощеному вимірі виглядає як соціальний трикутник: польський шляхтич – український селянин – єврейський орендар чи шинкар⁴⁶. Галичина була не тільки українсько-польським соціо-культурним пограниччям, у житті останнього активну роль відігравала й третя сторона – досить чисельна єврейська громада. За підрахунками З. Будзинського, лише у Львові в 1785 р. проживало 10,7 тисяч євреїв, що становило третину населення (усього в місті мешкало 33 тисячі осіб)⁴⁷. Так само понад третину нерухомості у Львові складала єврейська власність: у 1795 р. поряд з 5 516 будинками, чийми власниками вважалися християни, в місті було 3 316 будинків, якими володіли євреї (s. 166, tabl. 35). Проте, поза статистичними обрахунками демографічного характеру й окремими натяками (s. 310), читач не знайде у рецензованій книзі ширшого огляду джерел або свідчень про складні соціальні та етнічні взаємини українського і польського з єврейським населенням. Хіба не була прикметним елементом тогочасної соціальної історії краю діяльність знаного тоді Зельмана Вольфовича, старшого єврейської громади в Дрогобичі, котрий у середині XVIII ст. орендував доходи місцевого староства і відзначився численними зловживаннями та знуцаннями над людьми й їхніми релігійними почуттями⁴⁸. Унаслідок судового процесу в 1752–1755 рр. його засуджено до смертної кари, заміненої пізніше довічним ув'язненням. Постать дрогобицького орендаря-єврея настільки закарбувалась у народну пам'ять, що навіть увійшла в український фольклор у вигляді дитячого хороводу-гри “Зельман іде”⁴⁹.

Авторська орієнтація майже виключно на церковні джерела значно звузила в цілому дослідницьку перспективу вивчення соціального життя, котре отримало дещо однобічне джерельне представлення. Невже відома реляція губернатора графа Йоганна Антона Пергена 1773 року⁵⁰ про стан краю не могла бути

⁴⁵ Див. джерелознавчий розділ у монографії: *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів, 2003. С. 15–25.

⁴⁶ Докладніше про це див. неперевершену дотепер роботу: *Rozdolski R.* Stosunki poddańcze dawnej Galicji. Warszawa, 1962. Т. 1–2.

⁴⁷ *Budzyński Z.* Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku. Rzeszów; Przemyśl, 2008. Т. I: Statystyka wyznaniowa i etniczna. S. 373.

⁴⁸ *Motylewicz J.* Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. Przemyśl; Rzeszów, 1993. S. 317.

⁴⁹ *Voponai O.* Звичаї нашого народу: етнографічний нарис. Київ, 2007. С. 183.

⁵⁰ З цього документа достатньо навести фрагмент про становище селян в Галичині: “... королівська влада впала і з нею селянин попав у неволю. Тепер стан їх освіти, одяг, будинок та інше є дуже нужденні. Це життя швидше тваринне, аніж людське. Причиною є відсутність шкіл, відсутність власності, кий і кривди, євреї, що споюють народ та позичають йому гроші, відсутність

залучена для розгляду окремих соціальних аспектів? Подібне риторичне питання також можна віднести і щодо свідчень іноземних подорожників другої половини XVIII ст., і стосовно колосального джерельного масиву Йосифінської метрики, дані якої могли суттєво доповнити масові церковні джерела про колонізацію та залюднення краю. Втім це стосується і багатьох інших джерел нецерковного походження, якими оперують дослідники у своїх працях із соціальної історії. З огляду на сказане Автору слід було уточнити назву своєї праці, вказавши, що її написано головно “на підставі церковних джерел”. Тоді читач з меншою прискіпливістю міг би оцінювати запропоновані Автором твердження, що часто-густо мають однобічний характер і не враховують всього багатства доступних джерельних свідчень.

Львівські сюжети

Як історик Львова, хотів би детальніше зупинитися саме на “львівських сторінках” монографії З. Будзинського. З чималої історіографії міста Автор чомусь зауважує дослідження лише одного історика – Мирона Капрала – і до них виявляє особливий, навіть прискіпливий інтерес: така увага до мого наукового доробку є приємною, але не слід забувати, що соціальною історією Львова займався ще багато інших науковців.

У рецензованій книзі З. Будзинський подає докладний перелік недоліків і недопрацювань, які, на його думку, властиві для моїх “львівських” праць. Насамперед йдеться про монографію з соціально-правової історії ранньомодерного Львова⁵¹, саме до неї звертається Автор, хоч у списку літератури вміщує також чимало моїх статей. Загалом зауваги до моєї книги, розпорошені по тексті рецензованої монографії, можна звести до кількох пунктів: структура книги вибудовує антагоністичне бачення двосторонніх взаємин домінуючої польської та інших національних громад⁵²; тенденційність, що має на меті

лікарів та ліків, погані дороги...” (подаємо за перекладом польською мовою Людвіка Фінкеля: “... władza królewska upadła a z nią i chłop popadł w niewolę. Dziś stan ich oświaty, ubiór, dom i t. d. są bardzo nędzne. Życie to raczej bydłce, jak ludzkie. Przyczyną jest brak szkół, brak własności, kij i krzywdy, Żydzi, którzy rozpijają lud i mu pożyczają pieniędzy, brak lekarzy i lekarstw, złe drogi...”; *Finkel L.* Memoriał Antoniego hr. Pergena, pierwszego gubernatora Galicyi, o stanie kraju // *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1900. R. XIV. S. 40). Останнє, непомічене Автором, звернення до меморіалу губернатора Пергена саме в контексті етнічних стосунків, див.: *Szabo F.* Austrian First Impressions of Ethnic Relations in Galicia: The Case of Govenor Anton von Pergen // *POLIN: Studies in Polish Jewry*. London; Portland, 1999. Vol. 12: Focusing on Galicia: Jews, Poles, and Ukrainians. 1772–1918. S. 49–60.

⁵¹ Див. також велику рецензію З. Будзинського на мою монографію “Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини)” (2003): *Budzyński Z.* Dzieje społeczne nowożytnego Lwowa... S. 233–252.

⁵² “Studium M. Kaprala przedstawia lwowskie wspólnoty etniczno-wyznaniowe jako oddzielne gminy (zwłaszcza w rozdz. II, rejestrującym przywileje i prawa uzyskane osobno przez wspólnotę polską, ruską, ormiańską i żydowską), działające w układzie dwubiegunowym, przy czym z reguły przedstawiane są one w antagonistycznej relacji z nacją polską” (s. 21). Докладніше цю тезу З. Будзинський також представляє в інших місцях своєї книги (s. 257–266).

підважити факт домінуючого становища поляків у Львові і, одночасно, проявляється у захисті позицій українців, вірмен і, частково, євреїв⁵³; надмірна довіра до фіскальних джерел при демографічних підрахунках⁵⁴; надмірна критичність щодо асиміляційних процесів у Львові⁵⁵. І останнє, підсумкове зауваження про присутність у моєму методологічному інструментарії позаджерельного знання, очевидно ідеологічного походження, що водить моїм пером історика⁵⁶. У примітках мовою оригіналу подаю аргументи З. Будзинського, який, навпаки, у своїх багатослівних закидах на мою адресу жодного разу не цитує мене, навіть у перекладі польською мовою, а вільно, часто з перекрученнями представляє мою позицію польському читачеві.

Відповідь, очевидно, слід почати з останнього закиду, що швидше нагадує “повчання професором молодого адепта музи Кліо”. Вочевидь З. Будзинський апелює до ідеалу “взірцевого історика”, який цілковито занурений у джерела і в якого відсутня будь-яка ідентичність – культурна, релігійна, національна, партійна, расова тощо. Прагнення будь-якого науковця до такого недосяжного ідеалу можна лише вітати, але, закидаючи іншим дослідникам вплив на них “позаджерельного досвіду”, слід і самому уникати у своїх текстах таких некоректних з наукової точки зору, по суті позаджерельних тверджень, яким, наприклад, є особиста позитивна оцінка З. Будзинського масштабів і загалом фактів міжконфесійних та міжетнічних конверсій⁵⁷. На сторінках популярних часописів чи в публіцистичних нарисах такі міркування не викликатимуть заперечень, але коли фаховий історик, керуючись ідеологічними засадами, починає оцінювати історичні явища, то це може викликати лише несприйняття і протест з боку інших дослідників. Чи можна однозначно стверджувати, що процес колонізації (або в термінології З. Будзинського “міжгрупової чи міжетнічної міграції”) “позитивно” вплинув на розвиток вірменської громади

⁵³ “Nadaje to rozprawie wrażenie stronniczości, mającej na celu podważenie hegemonicznej pozycji Polaków we Lwowie oraz obronę pozycji wspólnoty ruskiej i ormiańskiej, choć już w niewielkim stopniu żydowskiej” (s. 21).

⁵⁴ “Próba oceny struktury i dynamiki zmian etnicznych w ówczesnym Lwowie nie zadowala, przede wszystkim ze względu na zbytne zaufanie M. Kaprała do ścisłości źródeł skarbowych” (s. 21).

⁵⁵ “Przesadnie krytyczny okazał się autor w ustępie pracy dotyczącym asymilacji ludności w tym tyglu nacji i grup etnicznych” (s. 21). Див. також пасажі З. Будзинського з приводу моєї оцінки стану асиміляції вірменської громади (s. 373).

⁵⁶ “Wspomniana wyżej monografia dziejów społecznych Lwowa (M. Kaprała. – M. K.) może być przykładem na to, jak trudny bywa proces uwalniania świadomości nawet współcześnie żyjących badaczy od nawyków – mówiąc językiem Jerzego Topolskiego – doświadczenia pozaźródłowego” (s. 28).

⁵⁷ “Skala tego procesu (міжетнічної мобільності. – M. K.) nie mogła w znaczący sposób naruszyć spójności wspólnot, a samo funkcjonowanie rodzinnych związków dwukulturowych wolno traktować jako zjawisko, które korzystnie oddziaływało (kursив мій. – M. K.) na stan wzajemnych stosunków, przynajmniej w dłuższej perspektywie. Stanowiły one część kresowego pejzażu społecznego, którego integralną częścią był ustawiczny proces konfrontacji pozycji i statusu nacji tu osiadłych, oceny swoich i grupy szans społecznych, kształtowanie postaw oraz wybór indywidualnych dróg życia. Według jednych można je traktować jako źródło ustawicznych sporów i konfliktów, naszym zdaniem były one i są częścią normalnego rozwoju społecznego” (s. 369).

Львова, котра станом на кінець XVIII ст. вже нараховувала трохи більше двох сотень осіб і незабаром фактично була повністю асимільована? Історик не має права когось “засуджувати” чи “виправдовувати”, він повинен описувати й аналізувати історичні процеси та явища, не піддаючись впливові різноманітних “вірусів сучасності”. У даному ж випадку Автор виразно став на позицію виправдання домінуючої польської громади.

Хочу навести ще один приклад позаджерельної, наперед визначеної і запропонованої З. Будзинським тези, що є мало сумісною з логікою історичного процесу. Автор у контексті перебігу міжетнічних контактів у Галичині заявляє, що українці “з труднощами абсорбували західну модель суспільної організації, без порівняння ефективнішу від архаїчної староруської системи”⁵⁸. Таке твердження виглядає голослівним. По-перше, неясно які саме залишки “архаїчної староруської системи” Автор зауважив у суспільній організації українських громад наприкінці XVIII ст. По-друге, як русини-українці могли повноцінно “абсорбувати” й користуватися всіма перевагами західної правової системи (наприклад, магдебурзького права), якщо доступ до них був можливий тільки для католиків? Адже навіть у XVIII ст., після прийняття унії Львівською єпархією, українці-уніати Львова домоглися лише часткової рівності з поляками, зокрема у праві виборів до владних структур міста.

У монографії “Національні громади XVI–XVIII ст.” я зробив спробу, з одного боку, подати явище міжнаціональних (у сенсі існування національних громад ранньомодерного періоду) взаємин у Львові в площині історико-правового дослідження, а з іншого боку, описати динаміку суспільних рухів кількісно, послуговуючись окремими методами історичної демографії, а також соціотопографії. Такий методологічний інструментарій зумовив саме двобічний (за закидом З. Будзинського – “dwubiegunowy”) формат аналізу українсько-польських, вірменсько-польських і єврейсько-польських правових взаємин. Кожна зі згаданих громад володіла правами й привілеями, які найперше входили в суперечність з правами і привілеями саме домінуючої польської громади, що й обумовило вивчення мною цих взаємини в історико-правовому контексті. Безумовно інтерес становлять і взаємовідносини між громадами львівських вірмен, українців і євреїв у правовій площині, проте документів, які б їх віддзеркалювали за невеликими винятками практично немає⁵⁹. Реальність історичних взаємин етно-конфесійних громад Львова в ранньомодерний період у правовому аспекті мала не горизонтальний (у розумінні рівноправний) вимір,

⁵⁸ “Inaczej przebiegał proces mobilności międzyetnicznej u Rusinów, wprawdzie bliższych wspólnocie polskiej pod względem etnicznym i kulturowym, ale z trudem absorbujących zachodni model organizacji społecznej, bez porównania efektywniejszy od archaicznego systemu staruskiego” (s. 367).

⁵⁹ У джерелах майже немає відомостей про такі взаємини. Маємо лише поодинокі документи, як, наприклад, звернення Успенського братства до вірменських старших про правову допомогу українській громаді в придворних судах і при королівському дворі (з початку XVII ст.), або відозву братства 1609 року, в якій згадується про можливу орієнтацію на вірменську, а в гіршому випадку – на єврейську правову автономію (*Капраль М.* Національні громади Львова... С. 126).

а вертикальний, звернений від української (руської), вірменської та єврейської громад до домінуючої польської громади. Звичайно, це не означає, що не існувало різноманітних соціальних контактів між представниками чотирьох громад на інших рівнях суспільного життя – в економіці, культурі, побуті тощо, але ці його аспекти виходили поза межі дослідницького поля для історико-правового аналізу, чітко обумовленого в передмові до моєї книги⁶⁰.

Можливо, саме в такому історико-правовому підході, застосованому в монографії, і полягають мої “симпатії” до української, вірменської чи єврейської громад та, нібито, намагання підважити факт домінуючого становища польської громади, які закидає мені З. Будзинський. Масив правових документів, що зберігся в міських, консисторських, гродських та інших книгах ранньомодерного часу, дозволив відтворити перебіг правових суперечок і конфліктів у Львові між згаданими громадами. Відтак не можна говорити про якісь штучно створені чи вигадані мною “ustawiczne spory i konflikty”: усі судові процеси між громадами, які проаналізовано в моїй книзі, задокументовані в джерелах і були частиною історичної реальності. Іншою справою є їх трактування й оцінка істориками. В українській та польській історіографічній традиції вироблені два консервативні полярні підходи: одні писали і писатимуть про нібито взаємне несприйняття, постійну “ворожість” між громадами, інші – вбачатимуть у такій ситуації ознаки можливої ерозії “польської домінації” у ранньомодерному Львові. Я ж у своїх висновках намагався показати також конструктивні моменти, які випливають з оцінки львівських правових колізій XVI–XVIII ст. Адже можна стверджувати, що переведення конфліктних ситуацій у правову площину зменшувало, пригальмовувало взаємну недовіру в національних громадах. У будь-якому випадку обмін правовими аргументами в судовій залі був кращим виходом, аніж збройні сутички, поліційні або воєнні дії, які могли мати місце і які спостерігаємо на прикладі деяких інших міст і регіонів як у тогочасній Речі Посполитій, так і поза її межами. Саме в правових рамках Речі Посполитої національні громади Львова – без огляду на правовий і асиміляційний тиск, що справді мав тут місце – змогли віднайти своє історичне втілення й реалізацію, що не мало аналогів в інших країнах.

Не зважаючи на різку критику моєї монографії про Львів, З. Будзинський, як це не дивно виглядає у такій ситуації, повною мірою послуговується її фактичним наповненням – як історико-демографічними даними, так і окремими методологічними прийомами. Зокрема, Автор у своїй книзі розгорнуто й детально подає взяті з моєї роботи: статистику населення Львова XV–XVIII ст. (с. 106; хоча й не погоджується з використанням традиційних джерел нецерковного походження і методами опрацювання матеріалу⁶¹), окремі аспекти

⁶⁰ Там само. С. 11–12.

⁶¹ Інших масових джерел для підрахунку населення ранньомодерного періоду, окрім фінансових реєстрів, не існує, відтак критика З. Будзинського має безпредметний характер, адже й власні

асиміляції та статистику мішаних шлюбів у Львові серед українського (s. 350–351, 370) і вірменського населення (s. 373; хоч у своїх коментарях З. Будзинський не поділяє моєї оцінки й масштабів цих явищ), шляхи асиміляції та випадки насильства щодо єврейської громади Львова (s. 376).

В іншому місці З. Будзинський детально переповідає за моєю монографією правові перипетії, пов'язані з еволюцією правового статусу руської (української) громади, почавши від відомого привілею короля Казимира III 1356 року і закінчуючи XVIII ст. (s. 257–261), а також вірменської (s. 261–262) та єврейської громад (s. 263). Слід зазначити, що при цьому Автор не звертається до першоджерел, зокрема не використовує документи, опубліковані мною в “Привілеях міста Львова XIV–XVIII ст.” (1998) і “Привілеях національних громад міста Львова XIV–XVIII ст.” (2000). Тому, не будучи спеціалістом в історико-правовій галузі, який вперше стикається не з джерелами, а з історіографією проблеми, З. Будзинський закономірно робить на тих кількох сторінках стільки похибок, перекручень і відвертих ляпсусів, що вистачило б на кілька книжок. Дуже часто система опрацювання ним мого тексту полягала в реферуванні моїх тез із додаванням у кожне третє-четверте речення інформації від себе, відтак Автор приписує мені думки, яких у моїй книзі немає. З огляду на їх чималу кількість наведу лише деякі з них: нібито наприкінці XVI ст. католицьку громаду Львова здомінували переселені сюди поляки, а остаточна асиміляція німців сталася в кінці XVII ст.⁶²; начебто магдебурзьке право, надане місту ще за руських князів, було “перехоплене” польською громадою, яка потім здобула політичну владу⁶³; мовляв лише від кінця XVII ст. Львів став ареною кількох антиєврейських погромів⁶⁴. Читаючи ці рядки про свою монографію, я – її автор! – не впізнавав хід своїх думок, був заскочений і обурений маніпуляціями з моїм текстом, який начебто став предметом запланованої дифаматійної акції. Можливо Автор просто не володіє добре українською мовою, і тоді найприкріше в цій ситуації за його польських читачів, котрі навряд чи матимуть змогу звернутися до оригінального тексту моєї монографії для перевірки висунутих закидів, бо моїх тез З. Будзинський не цитує і не подає навіть у перекладі польською.

історико-демографічні підрахунки мешканців Львова він будує не на церковній статистиці, а на австрійських реєстрах кінця XVIII ст. (s. 106).

⁶² “W końcu XVI w. gromadę katolicką zdominowali liczni “przesiedleni tu” Polacy, którzy w następnym stuleciu zasymilowali “kolonistów niemieckich” i sami stali się elitą miasta; język niemiecki ustąpił z ksiąg miejskich, potem z kazań (koniec XVII w.)” (s. 257).

⁶³ “W jego opinii prawo magdeburskie, nadane jeszcze przez kniaziów ruskich, a potwierdzone przez króla polskiego, które miało służyć całemu miastu, zostało “przechwycone” przez gromadę polską. Zdobyła ona władzę polityczną, zagarnęła na swoją wyłączność wszystkie przywileje miejskie do tego stopnia, że pozostałe gromady (ruska, ormiańska i żydowska) zmuszone były starać się u króla o specjalne przywileje na swoją korzyść” (s. 257).

⁶⁴ “Od końca XVII w. Lwów stał się widownią kilku pogromów i mniejszych wystąpień antyżydowskich” (s. 263).

* * *

Загалом з дослідницької перспективи виглядає дивною, а навіть курйозною ситуація, коли в оригінальній монографії одного автора, в даному випадку З. Будзинського, текст заключного розділу, в якому концентрується “соціальна” складова книжки, буквально “нафарширований” фактичним матеріалом і твердженнями (хоч і в перекрученому вигляді), що взяті з праць інших авторів – йдеться не тільки про мої роботи, але й про книги В. Осадчого, Кшиштофа Стопка та інших. Закономірним є запитання: чи варто було історика демографії, що підготував не одну сотню статистичних таблиць про українсько-польське пограниччя, долучати до об’єкту свого дослідження ще й соціальне життя, яке Автор розуміє надто широко і розпливчато⁶⁵.

Зібравши до купи ідеологічну складову у вигляді терміну “Kresy” (фігурує не тільки в назві, на ньому також постійно наголошується в тексті книги), фахову історико-демографічну статистику, джерелознавчий аналіз “*Connotatio injugium*”, а також модифіковані й довільно “препаровані” тези багатьох дослідників історичної географії, соціології, соціальної історії, кліматології, ґрунтознавства, лісівництва тощо, З. Будзинський підготував не класичне монографічне дослідження, а своєрідну *silva rerum*, тобто збір різноманітних відомостей (дослівно з латинської – “ліс речей”), що часто слабо пов’язані між собою. Тому в цій книжці, як говорить українська народна мудрість, *за лісом дерев не видно*. Отже, синтеза про соціальне життя на українсько-польському пограниччі другої половини XVIII ст. ще чекає на свого автора.

Мирон КАПРАЛЬ

⁶⁵ “Praca pomija zasadniczo kwestie polityczne, koncentrując się niemal wyłącznie na szeroko rozumianej problematyce dziejów społecznych” (s. 15).